

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, СТРАХ ТА ПОМІРНІСТЬ ЯК ПРИНЦИПИ ПРИКЛАДНОЇ ЕТИКИ

Розглядається актуальний напрям сучасної практичної філософії — прикладної етики. Аналізується зміст принципів відповідальності, страху та помірності, що повинні стати основою нових гуманістичних цінностей і здолати кризу техногенної цивілізації.

Ключові слова: відповідальність, страх, помірність.

Рассматривается актуальное направление современной практической философии — прикладной этики. Анализируется содержание принципов ответственности, страха и умеренности, которые должны стать основой новых гуманистических ценностей и преодолеть кризис техногенной цивилизации.

Ключевые слова: ответственность, страх, умеренность.

The article dwells with a topical trend in contemporary practical philosophy — applied ethics. The contents of principles of responsibility, of fear, of moderateness that should become the basis of new humanistic values and overcome the crisis of technologic civilization are revealed and analyzed.

Key words: responsibility, fears, moderateness.

Неухильне зростання знань і розвиток технологій у ХХ ст. викликали своєрідні тектонічні зрушення у свідомості людини. Все те, що перетворювало хиткі абстрактні поняття в надійні моральні принципи, те, що створювало певну систему координат, те, що складалося протягом століть і, змінюючись, не втрачало своєї суті — усе це почало змінюватися. Наслідком стала зміна світоглядних орієнтирів, ціннісних настанов і нормативних систем. Протягом сторіч у моральній філософії склався широкий спектр теорій, спрямованих на виховання моральної людини, створення злагоджених міжособистісних відносин, формування морального суспільства. Прогрес у науці і техніці істотно змінив і продовжує змінювати спосіб життя і середовище існування людини. Перед людиною постала нова проблема — як жити в стрімко мінливих умовах життя. Перед сучасною етичною наукою виникають запитання, невідомі їй раніше. Постала необхідність переосмислення класичних етичних концепцій і формування нових, котрі дозволять об'єктивно оцінити наслідки науково-технічного прогресу для людини і виробити нові моральні принципи. Сучасна етика звертається до проблем, що раніше їй були незнайомі. З теоретичної науки вона перетворюється на прикладну.

Прикладна етика потребує теоретичного обґрунтування. Одним з варіантів нової етичної теорії стала праця головного теоретика Гастингс Центру Ганса Йонаса «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації» [2]. Судження Йонаса ґрунтуються на концепції про загрозливий характер наслідків науково-технічних

досягнень сучасної цивілізації. На думку філософа, усвідомлення глибини сформованих проблем і їх вирішення неможливі без створення нової етичної теорії, формування нових цінностей та норм. Йонас запропонував принципи, що відповідають потребам сучасної етики, які дозволять зберегти природу самої людини і її навколишній світ від натиску техногенної цивілізації. **Мета** статті — розглянути зміст відповідальності, страху і помірності як принципів нової етичної теорії.

Праця Йонаса «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації» опублікована німецькою мовою в 1979 р. В. А. Канке назвав вихід другом цієї книги подією, «яка ознаменувала собою якийсь прорив усталеного, традиційного етичного фронту» [2, с. 266]. Незважаючи на актуальність розглянутих питань, дослідження учня Гуссерля і Хайдеггера у вітчизняному дискурсі залишається недостатньо вивченим. Звичайно на працю Йонаса посилаються в дослідженнях, які присвячені проблемам сучасного науково-технічного розвитку або прикладної етики. Найдокладніше філософія Ганса Йонаса проаналізована в дослідженні А. Н. Єрмоленко: «Етика відповідальності і соціальне буття людини: Сучасна німецька практична філософія» [1]. Єрмоленко пише про Йонаса як про представника одного з провідних напрямів сучасної німецької етики — «ціннісного консерватизму» або «неоконсерватизму». «Принцип відповідальності» Йонаса розглядається автором поряд з працями інших представників цього напрямку, основну увагу він приділяє характерним ознакам етики «ціннісного консерватизму», а не власне концепціям Йонаса. В. А. Канке в дослідженні «Етика відповідальності. Теорія моралі майбутнього» [3] порушив завдання подібне до завдання Йонаса: осмислити роль етики в сучасному житті, показати, що без етики неминучий крах цивілізації. Основуючись на концепції Йонаса, автор розглядає відповідальність як основний принцип етики цінностей і на його основі будує теоретичну систему цінностей, що відповідає сучасним умовам. Канке виявляє наявність поняття відповідальності в різних етичних теоріях, аналізує його інтерпретацію в історичній ретроспективі. Однак він не розкриває змісту принципу відповідальності, яким наповнив його Йонас.

Упродовж усієї історії розвитку людини її діяльність не становила загрози ні для світу природи, ні для неї самої. Далі наступного покоління про майбутнє не розмірковували й уявляли його за аналогією із сьогоденням. «Реальна дальність дії була мала, часовий інтервал для передбачення, постановки мети і визначення можливих наслідків стислий, контроль за умовами обмежений», — пише Йонас [3, с. 48]. Тому класична етика орієнтувалася на формування міжособистісних відносин. Визначені нею норми поширювалися виключно на сучасників, направляючи їх дії в сьогоденні. Тому і наслідки людської діяльності в класичній етиці оцінювалися з погляду розуміння блага людини в цей момент. «Етика мала справу з «тут» і «тепер», з обставинами, що виникають між людьми, із ситуаціями приватного і громадського життя, що повторюються та є типовими» — визначав Йонас [3, с. 48]. На думку Йонаса, класична етика сприяла формуванню

вкрай індивідуалістичної та егоїстичної європейської культури. Складалася традиція бачити в першу чергу тільки позитивні сторони прогресу і сприймати як другорядні його негативні наслідки.

У XX ст. змінюється характер діяльності людини, а результати її все частіше стають незворотними. Науковий і технічний прогрес дали людству безліч досягнень, привели до нової якості життя. Але саме науково-технічний прогрес став поштовхом до глобальних криз, що призвели людство до межі свого самознищення. Екологічна й антропологічна кризи, зростаючі процеси відчуження, винайдення усе нових засобів масового знищення, що загрожують загибеллю всьому людству, — усе це побічні продукти техногенного розвитку. І тому нині зрозуміло, що необхідне змінити систему цінностей, що подолання глобальних криз потребує зміни цілей людської діяльності та її етичних регулятивів.

Має змінитися етична теорія й перш за все її предмет. Сучасна людина із суб'єкта перетворилася на об'єкт своєї діяльності, особливо в галузі технічних і біомедичних технологій. Розвиток науки привів до того, що людина може самостійно змінювати власну природу, яка завжди сприймалася як даність, як щось незмінне. Втручання в природні закони життя і смерті, контроль над поведінкою, генетичні маніпуляції — усе це стало сьогодні можливим. Людина завжди мріяла про рятування від хвороб та немощів, від важкої праці, від несподіванок природи і сучасна наука далеко просунулася в цьому. Але, як зауважує Йонас, у сучасному прогресі природознавства і техніки складається найбільша загроза для людини: «удосконалювання» її природи може с часом призвести до «подолання людини» [3, с. 67–68]. Тому, на переконання філософа, предметом етичних відносин повинні стати сучасна людина, її середовище існування та майбутні покоління. А новим завданням етики — порятунок людини як виду.

Розширення предмета етики потребує зміни в системі цінностей та норм. При цьому, відзначає Йонас, антропоцентрична спрямованість, що характеризує класичну етику, зберігається, «оскільки визначальною точкою відліку, що перетворює зацікавленість у збереженні природи на зацікавленість моральну, є доля людини з її залежністю від стану природи...» [3, с. 51].

Головним принципом прикладної етики, на думку Йонаса, має стати принцип відповідальності. У класичній етичній науці відповідальність людини за свої вчинки і їх наслідки завжди вважалася однією з чеснот, але в етичних системах найчастіше вона залишалася на другому плані.

Сумніви в однозначно позитивній ролі науки для людини висловлювалися ще в добу Просвітництва. Зростаюча роль техніки в житті людини викликає тривогу і застереження багатьох мислителів уже з кінця XIX ст. У зв'язку з цим закономірно постає питання про відповідальність людини за наслідки своїх дій. На сьогоднішній день у дослідженнях з філософії та етики міцно затвердилася думка про те, що сучасна людина зобов'язана усвідомити свою відповідаль-

ність за існування життя на Землі. Уперше думка про необхідність формування етики «благоговіння перед життям» висловив А. Швейцер. В. І. Вернадський говорив, що людина має добре усвідомлювати свою активну, перетворюючу роль у відносинах з технікою та природою, а також свою повну відповідальність за техногенні зміни, за подальший розвиток не тільки самої себе, але і біосфери в цілому. Нині ці думки мають чимало прихильників, серед них можна виділити поряд з Г. Йонасом Б. Каллікотта, Р. Атфільда, Ф. Метьюза, Б. Дівола і Д. Сеженса та ін.

У ХХ ст. розпочинається активне обговорення професійної і правової відповідальності вчених, винахідників та інженерів за реальні або потенційні негативні наслідки технічних інновацій, політиків і представників бізнесу — за застосування і використання цих інновацій. Уже із середини ХХ ст. особливого значення в науково-технічній сфері набуває поняття моральної відповідальності. Це стало реакцією на результати застосування новітніх технологій у військових цілях і на негативні наслідки техногенного впливу на навколишнє середовище.

Йонас має на увазі саме моральну відповідальність людини, коли вказує на онтологічну спрямованість наслідків використання новітніх технологій. Він зазначив, що, не маючи ніякої переваги перед іншими формами життя, людина відрізняється від них тим, що має відповідальність. «Тільки живе може бути піддано загрози, саме тому тільки воно може взагалі бути предметом відповідальності. Але тільки людина може мати відповідальність, отже, у становленні до собі подібних вона повинна її мати» [3, с. 180]. Мислитель підкреслює, що йдеться не про утилітарний інтерес, коли необхідно піклуватися про те, що надає користь, зокрема про відповідальність. Ніякі посилення на державну, економічну або технічну доцільність і вищі наукові інтереси не можуть виправдати моральних і матеріальних збитків, котрих можна завдати людині й навколишньому середовищу.

Часто викликає критику така «довгострокова перспектива», відповідальність перед майбутніми поколіннями. Як хто-небудь може бути предметом відповідальності, якщо ще не відомо, чи він узагалі існуватиме? Йонас писав, що сучасна людина відповідальна не тільки перед майбутнім, але перед самою ідеєю людини. «Унеможливити появу людини майбутнього — це злочин сьогодення» [3, с. 108]. Він переконаний у необхідності існування людини як однієї з форм життя, оскільки на його думку, що якщо природа ставить мету, то вона зумовлює і цінності. Мета природи, — життя, — підтверджує різноманіття її форм. «Все живе є своя власна, не потребує ніякого додаткового виправдання, мета» — пише Йонас [3, с. 180]. На основі цього підсумовує: досягнення мети — благо, і саме існування людини як виду — благо.

Йонас виділяє два типи відповідальності: «вертикальну» та «горизонтальну». «Вертикальна» відповідальність — це відповідальність сильного за когось слабкого. «Горизонтальна» відповідальність — це відповідальність союзу самостійних особистостей перед

поставленою метою. Етика, метою якої є збереження людини, припускає поєднання цих двох типів відповідальності. «Вертикальна» відповідальність за майбутні покоління і природне середовище, тому що вони залежні від дій сучасної людини. «Горизонтальна» відповідальність за досягнення мети, що Йонас сформулював так: «людина має бути!»

Можливість реалізації такої відповідальності припускає наявність декількох умов. По-перше, існування особистості з розвинутою індивідуальною моральною свідомістю, котра здатна не тільки приймати рішення, але й оцінювати їх наслідки. По-друге, зацікавленість цієї особистості — не тільки у своїх утилітарних інтересах, але й у чужих, здатність жертвувати собою заради блага інших. По-третє, соціальна активність особистості, її вільний доступ до інформації.

Йонас намагався розширити розуміння категоричного імперативу Канта, застосовуючи його не тільки у сфері моральних відносин людей, але й у становленні людини до живої природи. «Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісні з підтримкою справді людського життя на Землі». Або в негативному формулюванні: «Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя» [3, с. 58]. Новий імператив більшою мірою звертається не до індивідуума, а до соціуму. Тому, на думку автора, втілюватися він повинен у першу чергу у сфері соціально-політичній або релігійній. Тільки в такому разі принципи нової моралі будуть визнані колективною свідомістю.

Другою невід'ємною складовою сучасної етики, на думку Йонаса, має стати страх. У класичній етиці страх трактувався як афект, породжений очікуванням чогось недоброго та страшного, або невміння опанувати свої пристрасті, або як наслідок невігластва. Звільнити людину від такого страху намагалися ще давні філософи. Можна весь розвиток людства уявити як послідовне звільнення від різноманітних страхів. Результатом цього звільнення стала усе активніша діяльність людини на шляху перетворення природи. Але при цьому впродовж тривалого часу у свідомості людини зберігалася своєрідна межа, сформована релігійним світоглядом, переступати яку людина не наважувалася. Секуляризація науки і суспільства знищила благоговіння перед сакральним, і людина вторглася у сфери, на які раніше її вплив не поширювався за будь-яких умов.

Йонас помітив, що нівелювання уявлення про святе дозволило людині безсоромно вторгнутися у святу-святих. Вона привласнила собі право вирішувати питання, пов'язані з життям і смертю, зміною ества людини і навколишнього середовища. Руйнування меж, установлених категорією святого, зробило людину могутнім, але безвідповідальним творцем. Це породило страх нового типу. Наслідком цього страху стало формування прикладної етики, в якій відбився страх перед наукою і технікою, страх втрати над ними контроль. Відродження колишнього пієтету перед священним неможливо. Отже, і та межа, що не дозволяла людині зробити незворотні дії, зникла. Тому,

на думку Йонаса, необхідний новий страх, вироблений свідомо, як результат життєвої позиції. Це «духовний страх» за майбутнє людства, породжений «благоговінням перед життям», він полягає в наданні «переваги гіршим прогнозам перед кращими» [3, с. 88]. Це означає: якщо є найменший сумнів, що новий технічний винахід або наукове відкриття може мати негативні наслідки для людини або його життєвого середовища, то від нього необхідно відмовитися. Людина повинна остерігатися саму себе, своєї власної руйнівної і майже нічим не обмеженої сили. Збільшення обсягу знань людини сприятиме росту її могутності, і одночасно, є загрозою для неї самої. Сучасна людина, вважає Йонас, уже не може контролювати технічний прогрес. Багато процесів, що розпочинаються сьогодні, набувають власної динаміки, що має незворотні наслідки. «У той час як перший крок ми робимо ще вільно, другий і всі наступні за ним перетворюють нас на рабів» — пише Йонас [3, с. 88]. Тому в новій етиці сумнів людини у своєму знанні «стає зворотною стороною обов'язку знати» і відповідним чином контролювати свої дії [3, с. 52–53].

Таким чином, страх у Йонаса — це не страх перед невідомим майбутнім, що було відоме людині з давніх часів, а страх за майбутнє. Такий страх — не наслідок недовіри до будь-якого нововведення тільки тому, що воно змінює звичний уклад життя. Страх за майбутнє виникає одночасно з усвідомленням наслідків діяльності людини — це результат знання. У ситуації нечітких понять добра і зла саме такий страх дозволяє виявити, що загрожує об'єктові відповідальності та що є злом. «Першим, попереднім обов'язком етики історичної відповідальності виявляється свідоме викликання в собі самовідданого страху, через який разом зі злом виявляється благо, яких необхідно від нього вберегти, ...а виявляється, обов'язком стає сама здатність відчувати острах», — пише Йонас [3, с. 364].

А. Н. Єрмоленко відзначив, що страх, який Йонас вивів як етичний принцип, одночасно є і конкретним, і метафізичним. «Це і екзистенціальний страх перед ніщо, який є джерелом здатності буття людини до можливої незалежності, але і страх перед чимось конкретним, страх, що стосується світу» [1, с. 144]. Саме в такому подвійному аспекті страх стає складовою етики відповідальності. Таким чином, Йонас пише не про страх, що сковує волю людини перед майбутнім, не про страх, породжений непевністю і слабкістю, а про страх як побудника до дії.

Запропонована Йонасом «евристика страху» була піддана критиці, особливо представниками технічної сфери. На їхню думку, орієнтація оцінки техніки на найпесимістичніші прогнози призведе до відмовлення від її подальшого розвитку. Розвиток науки і техніки, звичайно ж, не зупинити. Але якщо їхні досягнення загрожують існуванню людини, чи можна говорити про прогрес? У зв'язку з цим виникає запитання, що вважати прогресом: будь-яке технічне нововведення, будь-яке технічне нововведення, що поліпшує життя людей або будь-яке технічне нововведення, що забезпечує прибуток? Одно-

значної відповіді немає. Йонас пише про необхідність, не жертвуючи сьогоденням, жити заради майбутнього. Для цього необхідно чесно і відповідально підходити до досягнень науки і техніки, ретельно прораховувати результати їхнього використання. Страх перед наслідками та за майбутнє припускає не поширення тих технічних винаходів, що, крім позитивного впливу на життя людини, можуть мати і негативні наслідки, навіть якщо ці наслідки позначаються у віддаленому майбутньому. Йонас пропонує єдиний критерій оцінки нововведення — людське життя, як у сьогоденні, так і в майбутньому, має бути повноцінним.

Страх і відповідальність в етиці Йонаса корелюють із принципом помірності, що здавна був важливим у класичній етиці і мав на увазі різні варіанти обмежень чуттєво-тілесної сфери життя людини. В античній і християнській етиці принцип помірності розуміли як дієвий спосіб протистояти силі пристрастей, що руйнують ество людини, або як спосіб обмеження прихильності до зовнішнього світу, зосередження на досягненні поставленої мети. Духовне відродження завжди пов'язували з обмеженням тілесних потреб і бажань, зосередженості на своєму внутрішньому світі.

У прикладній етиці принцип помірності має набути нового значення. Метою нової помірності є збереження життя. Тільки майбутні покоління, зауважує Йонас, зможуть зрозуміти й оцінити принесені сучасністю жертви. Етична теорія Йонаса антиутопічна, він пише про небезпеку, що представляє людина сама для себе. І якщо традиційно благополуччя людини пов'язували з прогресом науки і техніки, то Йонас пов'язує майбутнє з етикою.

На його думку, людство в майбутньому має пережити катастрофи небувалого розмаху. Сучасна людина ще не повною мірою усвідомила серйозність свого становища. Вона по інерції продовжує вірити в прогрес і можливість виходу з будь-якої кризової ситуації за допомогою нового витка розвитку технологій. Відповідальність і страх мають дисциплінувати людину і приборкати її невгамовну жагу споживання. Однак сучасна людина не здатна добровільно прийняти принципи помірності, а насильно змусити її стримувати свою жагу споживати неможливо. Єдиний вихід Йонас вбачає в наповненні новим змістом поняття помірності і долученням її до нової системи моральних цінностей і норм.

Таким чином, завданням Йонаса стало подолання релятивізму і ціннісного нігілізму, що склалися в європейській культурі. По суті, в його дослідженні йдеться про подолання індивідуалізму, що з великими труднощами ствердився в європейській культурі й етиці. Етика має стати однією з основних наук у сучасному світі. Адже тільки вона може окреслити границі між науково правильним і технічно можливим, з одного боку, і морально припустимим, — з іншого. Але для цього сама етика має змінюватися разом зі зростаючою технічною міццю людини. Йонас став засновником нового підходу до формування цінностей. Як відзначив Єрмоленко, цей підхід спрямований

на те, щоб «виводити цінності і норми не з належного, ідеального суспільства, що задає параметри «евристики надії», яка розширює горизонт людської діяльності, а з наявного буття, з відповідальності за збереження життя, що на основі «евристики страху» стримала би експансію людини у світі» [3, с. 76]. У системі етики майбутнього, описаній Йонасом, найважливішого значення набувають принципи відповідальності, страху і помірності, що потребують подальшого дослідження.

Список літератури

1. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека: Современная немецкая практическая философия / А. Н. Ермоленко. — К. : Наукова думка, 1994. — 200 с.
2. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас. — М. : Айрис-пресс, 2004. — 480 с.
3. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. — М. : Логос, 2003. — 352 с.

Надійшла до редколегії 19.05.2011 р.